

Психологічний фактор у поетичному мовленні

Поетичне мовлення – це цілий світ, у якому єднаються думка, почуття, мова, реальність (об’єктивна чи уявна), музика і т. ін. У поетичному творі для читача, що шукає в ньому не тільки інформативність, а й саму поезію, важливим є не тільки слово і названий ним предмет чи явище, а й той глибинний зміст, що стоїть за цим словом, зміст, висловлений тим чи тим поетом. Так, у народній пісні про чайку, що “*звила гніздечко при битій дорозі*”, говориться не тільки про чайку: за словом **чайка** проступає й образ матері, за цим же словом проступає й Україна. Кожен читач може знайти для слова **чайка** в цьому тексті і свої індивідуальні асоціації.

Розуміння глибшого змісту слова залежить не тільки від автора, а й від читача і його мовного й художнього досвіду. Це положення важливе й для розуміння поетичного мовлення.

При характеристиці мови художніх творів часто використовують кліше типу “автор використовує” (або вживає, або послуговується) такими-то словами, формами чи конструкціями. При цьому процес поетичної творчості розглядається як логічне конструювання тексту, як це ми бачимо при написанні творів наукового або ділового тексту. Хоч у цих останніх теж можуть відбиватися індивідуально-психічні особливості мови, якщо текст не обмежений суворим регламентом. У поетичному ж тексті виявляється значною мірою спонтанний плин мови, який тільки на останньому етапі може бути заново відредагований автором. В. Соловйов писав (і, гадаємо, слушно), що твори, які є наслідком тільки логічного задуму, “можуть бути тільки підробкою під поезію; справжній же поет, якщо і схоче силувати свою музу, виявити над нею свою свободу волі й творчості – не може, і з таких спроб нічого не виходить”¹. Це положення, гадаємо, можна застосувати й щодо мови поетичного твору, взагалі, вона є наслідком не штучного “надумування” (хоч такі спроби часом і мають місце в окремих письменників), а глибинних процесів селекції мовного матеріалу, яка залежить від внутрішнього світу письменника, зумовленого не тільки культурно-історичними та соціальними факторами, а й психічними основами особистості.

Дослідники проблем підсвідомого (наприклад, Ж. Лакан, К. Морон, Р. Барт, Ж. Деррида та ін.) також підкреслюють залежність художника від надіндивідуальних механізмів культури, зокрема мови, що діють у сфері підсвідомого й зумовлюють структуру твору безвідносно до задуму й смислу.

Звичайно, зводити всі особливості поетичної творчості того чи іншого поета тільки до психічних факторів не можна, як не можна встановити однозначного, не ускладненого іншими чинниками, зв’язку між поетичним мовленням письменника і його психічним світом. Однак не варто і нехтувати цим питанням, оскільки воно, як показують дослідження останніх років, може дати цінні результати для осягнення різних проблем художньої творчості й психології.

Зв’язок мови поезії з психічними особливостями творця відзначався віддавна, в тому числі й у вітчизняній традиції. Так, професор і ректор Харківського університету І. Ризький у своїй праці з риторики писав: “Слово

служить убранням мови, в якому видно стан душі поета” [виділення наше. – Л. Л.].

На підвищену емоційність мови поезії, що “різноманітніється, то замовкаючи, то широко розливаючись, при рвучкому хвилюванні й сум’ятті почуттів і пристрастей”, вказував і відомий поет, професор словесності А. Метлинський².

Залежність поезії від внутрішнього світу поета дослідники літератури відзначили вже в ХІХ ст. Так, В.С. Соловйов, характеризуючи поезію О. Пушкіна, писав: “Пушкін залишається поетом переважно більш безпримісним, – ніж усі інші, – виразником чистої поезії. Те, чим Байрон і Міцкевич були значнішими за нього, впливало не з сутності поезії як такої і не з поетичної сторони їх обдарування, а залежало від інших елементів їх душевної природи [виділення наше. – Л.Л.]. Байрон переважав Пушкіна напруженою силою свого самовідчуття і самоствердження; це був більш сконцентрований розум і більш могутній характер, що виражалось, звичайно, і в його поезії, посилюючи її переконуючу навіюючу дію, перетворюючи поета на “володаря дум”... У Пушкіна такого панівного центрального змісту особистості ніколи не було, а була просто жива відкрита, надзвичайно сприйнятлива і чула до всього душа – і більше нічого”³. Автор цих рядків підкреслює залежність поезії, разом іншими факторами, від “душевної природи” поета.

До цієї тези літературознавці більшою чи меншою мірою у різний час зверталися неодноразово.

Окремі зауваження щодо психологічної детермінованості поезії ми знаходимо й у літературно-критичних творах 20-х років ХХ ст., однак психологізм розглядався тільки з мінусовим знаком. Наприклад, Яків Савченко писав: “Зрозуміло, це цілковито виключає ветхий, а іноді потворний і шкідливий психологізм... Тут психологічні акценти зумовлені старою психікою людини, роз’єднаною внутрішньо з дійсністю, дарма, що ця людина – або комуніст, або комсомолец, або взагалі революціонер”⁴. При цьому психічний стан письменника оцінювався тільки через соціальні фактори, без урахування внутрішніх властивостей, його психічної основи, внаслідок чого людина інтровертивного типу оцінювалась уже через цю властивість негативно. Той же Я. Савченко писав: “Людина з вузьким, ізольованим “Я”, тим паче людина егоцентрична, що порвала через ті чи ті причини будь-які зв’язки з дійсністю, випорснула з процесу, – не може бути поважним об’єктом літературного віддавання”⁵. Ноти осуду відчуваємо і в словах О. Білецького: “...Я. Савченко... увесь у собі: вірші його витримані в одному тоні, ще більш похоронному, ніж у Загула, що стояв на грані небуття”. Далі автор намагається виправдати позицію поетів соціальними умовами: “...але песимізм українських символістів стає нам зрозумілий, коли згадаємо, на тлі яких подій творилися вірші Загула й Савченка”⁶.

На зумовленості вибору схеми твору психічними особливостями автора звертають увагу й сучасні дослідники. Так, В.М. Топоров пише, що автор буває “змушений, практично не маючи вибору, приймати ту жорстку схему, яка визначається не стільки культурно-історичною ситуацією, скільки психоментальними особливостями автора, які зберігають іще зв’язки із сферою біологічного, хоч, звичайно, й ускладненими “культурною” опосередкованістю”⁷.

Отже, проблема зв’язку художньої, зокрема літературної, творчості з психікою автора не нова в літературознавстві; однак питання своєрідності

мовного вираження і його зумовленості цим фактором поки що мало привертає увагу.

В останні десятиліття у зв'язку з посиленням антропоцентричного підходу до вивчення літературної творчості психологізм як у літературознавстві, так і в мовознавчих студіях прокладає собі шлях і в лінгвостилістику. Вивчення співвідносності між мовними особливостями твору й психічною основою автора є одним із напрямків наукових пошуків кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

Аналіз мови письменника в названому аспекті передбачає, принаймні на перших кроках, зіставлення творчих індивідуальностей, через те й аналізувалась мова письменників певного напрямку, чим до певної міри нейтралізувалися риси, зумовлені груповими нахилами. Так, О. Маленко виявила індивідуальні особливості мови поетів “молодої музи” у вираженні образу неба і зробила першу спробу інтерпретувати їх психологічно. Аналогічне дослідження колористичних уподобань творців виконала Т. Ковальова на матеріалі поезії неокласиків. У цій роботі зв'язок “мова – психологічна основа” простежується більш послідовно, та й матеріал – назви кольорів – є більш виразно пов'язаним із психікою людини, – він не тільки відбиває психічний стан людини, а і впливає на нього: або створює піднесений настрій, або ж пригнічує. Зважаючи на це, кольорові уподобання, що проходять наскрізно в поета, мають і діагностичне значення при визначенні психічної основи автора.

В іншій площині порівнюється мова поезій М. Семенка й В. Поліщука, двох літераторів, що мають однакові соціальні характеристики, належать до українського авангарду 20-30-х років і тим самим дають можливість визначити мовні особливості, залежні саме від внутрішнього світу, від “підсвідомого”. Творчість цих поетів тим більше дається до зіставлення в цьому плані, що їхні сучасники залишили чимало свідчень і про їхні психічні особливості. Поезія цих двох письменників у даному разі розглядається не з погляду суто лексичного, а ширше: у ній намагаються визначити мовні особливості в зображенні фрагмента картини світу, а саме: простору. Ті риси особистості кожного з поетів, які помітні вже з їхніх портретів, послідовно проступають і в мові при зображенні простору. Ці особливості виявляються не тільки в лексичному складі, а й у наповненні змісту кожного слова, у результаті чого виступає замкнений простір (обмежений зверху переважно нижніми шарами неба, містом, кафе тощо) у М. Семенка, і розімкнений аж до “за гранями трійчастої... системи” у В. Поліщука. Така відмінність пояснюється інтровертивністю й холеричним темпераментом першого й екстравертивною основою та сангвінічним темпераментом другого.

Важливий етап у розвитку української літератури становить творчість “харківських романтиків”, яка не тільки стала новим явищем, що вводило українську поезію в коло світових, літературних процесів, а й свідчила про появу українського інтелігентного читача, на якого поезія ця розраховувалась. Цих поетів кілька, поетична спадщина кожного з них не надто велика, й тому складається враження про їх єдність не тільки з погляду методу й художніх особливостей, а і з погляду мовного світу. Дослідження І. Богданової дозволяє виявити індивідуальні мовні особливості кожного митця в зображенні простору і, співвідносячи з особливостями мовних і психічних особливостей досліджуваних на кафедрі поетів, екстраполювати мовні особливості в зображенні простору на внутрішні властивості кожного романтика. Особливості мови виявляються не стільки в доборі слів (у цьому плані багато спільного),

скільки в їх частотності, а особливо в семантичному “наповненні” їх, що відбиває індивідуальне бачення того самого простору.

З погляду психічного складу автора розглядаються й твори ряду поетів шістдесятників, в окремих статтях характеризується мова новітньої поезії. Усі ці роботи підтверджують залежність між мовою поета і його психічною основою. Вони дозволяють виявити сфери, в яких ця залежність найбільш помітна.

Найбільш загальну характеристику становить психологічний тип особистості – екстравертивний чи інтровертивний. За визначенням К.Г. Юнга, “основна відмінність цих двох типів полягає в рухові інтересу в напрямку до об’єкта в одному випадку і в рухові інтересу від об’єкта до суб’єкта і до його власних психічних процесів у другому випадку”⁸. Протиставлення двох типів з погляду естетики поетичного твору розглядалося, хоч і не в термінах сучасної психології, на прикладах поезії Пушкіна і Лермонтова: “Перша і основна особливість лермонтовського генія – страшенна напруженість і зосередженість думки на собі, на своєму “Я”, страшенна сила особистого почуття. Не шукайте у Лермонтова тієї відкритості всьому задушевному, що так чарує в поезії Пушкіна. Пушкін, коли і про себе говорить, то нібито про іншого; Лермонтов, коли й про іншого говорить, то відчувається, що його думка... прагне повернутися до себе,... звертається на себе”. І далі: “У всіх любовних темах Лермонтова головний інтерес належить не коханню і не коханому, а кохаючому “Я”... Відчувається, що справді важливим є тут не кохання і не те, що воно робить із поета, а те, що **він** із нього робить, як **він** до нього ставиться”⁹. Ця довга цитата наочно розкриває сутність двох психологічних типів і виявлення їх відмінності в літературних творах.

У мові відмінності психічних типів виявляються, зокрема, в характері лексичного матеріалу, частотності певних слів, які стають ключовими в творі поета. Так, в інтровертів велике місце посідає лексика на позначення внутрішнього стану, назви просторових понять виражають крупні блоки без деталізації ландшафту, менше порівняно з екстравертами назв рослин, квітів, а якщо і є, то вони виступають не як предмет зображення, а як засіб характеристики інших предметів і явищ; серед назв кольорів порівняно мало хроматичних, зате перевага надається ахроматичним – чорний, білий, сірий та виявленню кольору через асоціативні зв’язки (діамантовий, срібний тощо). Ці мовні протиставлення виявляються, наприклад, при порівняльному аналізі поезії М. Семенка і В. Поліщука: у першого світ вужчий, у ньому мало місця живій природі, обмежена кольорова палітра, у той час як у Поліщука багата лексика рослинна, на позначення живих істот, назви кольорів у нього виражають усі барви. При позначенні рослин Семенко називає крупні їх блоки – **ліс, парк, сад**, Поліщук же виявляє увагу до кожної билинки і квітки і називає їх і їхні ознаки. Поет-екстраверт змальовує світ, інтроверт же зображує свої переживання від вражень про світ.

Можна сказати, що психічний тип поета зумовлює предмет зображення і відповідно до цього коло номінації і їх семантичне наповнення. Останнє полягає в тому, що навіть одне й те ж слово (в тому ж ЛСВ) наповнюється різним змістом: наприклад, слово **небо** у М. Семенка й В. Поліщука, про що ми говорили раніше.

В.М. Топоров визнає навіть діагностичне значення художнього зображення, у тому числі й мовних особливостей. Говорячи про зумовленість психо-ментальними особливостями автора вираження простору, він підкреслює

деяку мовну своєрідність: "... індивідуальний образ простору в тексті звичайно виступає форсовано; його прикмети стають частими, навіть нав'язливо повторюваними: відтворюються ключові ознаки цього образу простору (в цьому, власне, і виявляється діагностуюча сутність подібних явищ)..."¹⁰. Хоч автор говорить про прикмети та ознаки, однак за ними постають слова.

Психічний тип виявляється і в особливостях мовностилістичних прийомів. Наприклад, епітети в інтровертів виражають переважно оцінку явищ, а не їх зовнішню характеристику (наприклад, "видочок милий", "ясна пишна весна", "здивована земля" тощо у В. Самійленка).

Другим психологічним фактором, що виразно зумовлює деякі особливості поетичного мовлення, є темперамент. Динамічні типи темпераменту – сангвінічний і холеричний, особливо останній, – пов'язані з високим рівнем напруги і експресії, що позначається вже не в номінативному ряді, а в способі вираження номінації: наявність складних синонімічних рядів, використання рядів близькозначних слів, однорідних членів, повторів, насиченість антонімами в різних стилістичних функціях. Натомість у поетів-флегматиків та меланхоліків ті ж мовні засоби не такі концентровані. Концентрація синонімів, антонімів, близькозначних слів відбиває велику концентрацію почуття. Цьому ж сприяють і ряди однорідних членів речення. Наприклад, у В. Стуса, творчість якого виявляє переважно інтровертивний тип і холеричний темперамент:

*Чи людська добрість – тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
стражденого в нещасті прихистить.*

Такий же мовний прийом властивий і пристрасній поезії Т. Шевченка: "... за кражу, за вину, за кров...", "... розпнуть, розірвуть, розіпнуть..." та ін.

Сполучення різних психічних типів із певним темпераментом та з іншими психічними ознаками дає різні види психічної основи письменника, з якою пов'язана перевага тих чи тих мовних засобів у його творчості. Так, сполучення інтровертивного типу і схильного до великої концентрації почуттів холеричного темпераменту дає таких поетів, як Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка або В. Стус з їх мовними особливостями, а інтровертний тип у сполученні з меланхолійним темпераментом викликає поезію В. Самійленка, А. Кримського, О. Олеса або П. Тичини.

Як ми вже зазначали, два психологічні типи не є абсолютно протиставними: вони визначаються за домінуючими ознаками. Те ж саме можна сказати й про темперамент. Спроби дослідити мовні особливості у зв'язках із психічною основою поета виявляють певні закономірності, які проте чекають іще нових досліджень.

¹Метлинский А. Взгляд на историческое развитие теории, прозы и поэзии. – Харьков, 1850; ²Соловьев В.С. Философия искусства и литературная критика. – М., 1991; ³Топоров В.Н. Мир. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995; ⁴Яків Савченко. Мертве й живе в українській поезії // Життя і революція. Книжка 1. – 1929. – Січень; ⁵Білецький О.І. Двадцять років нової української лірики (1903-1923). – Харків, 1924; ⁶Юнг Ю.Г. Психологические типы // Психология индивидуальных различий. – М., 1982.